

УДК 930.1(477) «1991/2004»

Олена Марченко*

ПРОБЛЕМА СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В 1991 РОЦІ: НАРИСИ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ 1990-х рр.

У статті розглядається загальний стан справ історіографії суспільно-політичних подій в Україні протягом 1991 року. Автор підкреслює головні теми історичних наукових надбань і пробує визначити і пояснити їх специфічні характеристики.

Ключові слова: Суверенізація, історіографія, соціальне і політичне життя, Україна.

Проголошення суверенітету, а відтак державної незалежності України належить до ключових проблем зарубіжної історіографії новітньої історії України. Більша (принаймні співставна) увага приділялась лише подіям 2004 року. Витокам незалежності та подіям 1991 року приділена чи не найбільша увага сучасних дослідників суспільно-політичного життя в Україні від розпаду Радянського Союзу і до сьогодні. Тож справедливим видається твердження, що вивчення перипетій політичного життя упродовж 1991 року, здобуття незалежності та інституалізація України як суверенної незалежної демократичної правової держави є вихідним пунктом будь-яких подальших студій суспільно-політичного життя в незалежній Україні як для істориків, так і для інших суспільствознавців.

Окремі моменти процесу розгортання суспільно-політичних трансформацій в Україні наприкінці перебудови, її шлях до незалежності крізь призму загальносоюзних подій знайшли висвітлення в узагальнюючих працях західних дослідників. Характерною рисою праць закордонних фахівців є те, що, віддаючи належне Росії та республікам Прибалтики у ході трансформаційних процесів в СРСР, вони, як правило, осібню характеризують місце і роль в них України. Так, американець Г. Харт, оцінюючи розклад сил, який склався у 1990 р. на союзній політичній арені, акцентував, що «майже всі погоджуються з тим, що сили перебудови і демократії займають міцні позиції переважно в містах — Москві, Ленінграді, Києві..., але не в країні в цілому»¹.

Італієць Д. Боффа, характеризуючи специфіку та особливості української опозиції, підкреслює, що « якщо в Білорусії націоналізм зовсім чи майже не

* Марченко Олена — аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, moduslava@ukr.net.

¹ Харт Г. Россия потрясает мир. Вторая русская революция и ее воздействие на Запад. — М., 1992. — С. 164.

виявлявся, то він, навпаки, набув широкого поширення в Україні, де глибше вкорінилися його традиції»². Очевидно, саме порівняно високий ступінь політичної активності та національної свідомості українського народу дали підставу французькому досліднику Н. Верту оцінювати позицію України у ході процесу реформування СРСР, як «найнепоступливішу» у своїх вимогах серед союзних республік, яка поступалась у цьому амплу лише Росії³.

Англійський історик Д. Хоскінг, аналізуючи перебіг політичних подій доби перебудови в СРСР, наголошував на бажанні України стати незалежною і таким чином «ізолюватися від російської економічної розрухи». Про це, по-перше, свідчила Декларація про державний суверенітет, прийнята 16 липня 1990 р., яка, за оцінкою британського дослідника, «була найбільш радикальною із усіх подібних документів, прийнятих іншими союзними республіками», по-друге, різновекторна позиція України та Росії щодо статусу та майбутнього СНД. «Україна, — наголошує Д. Хоскінг, — розглядала його створення як дещо замасковане остаточне розлучення з СРСР, в той час як Росія схилилася до думки, що це оновлений та виправлений варіант того ж СРСР»⁴.

З початку 1991 р. розпочинається перехід до наукового осмислення суспільно-політичних трансформацій в Україні. Характерною для цього періоду роботою вважається студія А. Камінського «На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні». Автору вдалось органічно поєднати гостру публіцистичність та науковий аналіз. Це була одна з перших праць з проблеми національно-демократичного руху в кінці 1980-х рр., а також суверенізації. Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів (радіоповідомлення інформаційних агентств світу та архів Радіо «Свобода»). Автор висвітлив проблеми гласності, офіційної культурної політики, процесу зародження неформальних організацій та становлення НРУ, піднімало питання розвитку релігії, ходу та наслідків виборчих кампаній 1989 та 1990 рр. А. Камінському вдалось не просто зафіксувати хронологію наріжних суспільно-політичних подій в Україні доби перебудови, а зробити перші узагальнення, таким чином розставивши віхи для подальших студій.⁵

Схожою проблематикою займався М. Прокоп, у праці якого показано вплив національного руху на суспільно-політичне життя в УРСР, в тому числі, наприкінці 1980-х рр.⁶ Даючи свою оцінку «Декларації про державний суверенітет України», М. Прокоп пише: «Це імпозантний і, треба сказати, дуже зобов'язуючий документ, зокрема, коли усвідомити, що сьогодні Україна знаходиться під суцільним контролем імперії як одна з її провінцій». Він наголошує

² *Бюффа Д.* От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994. — М., 1996. — С. 221.

³ *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991. — М., 1992. — С. 469.

⁴ *Хоскинз Д.* История Советского Союза. — Смоленск, 2000. — С. 470, 486.

⁵ *Камінський А.* На перехідному етапі: «гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні [Текст] / А. Камінський; Передм. М. Прокопа. — Мюнхен: [б. в.], 1990. — 622 с.

⁶ *Прокоп М.* Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп. — Нью-Йорк, 1993. — 324 с.

на тому, що попри своє непересічне значення Декларація про державний суверенітет має низку слабкостей. Наприклад, один із прорахунків, осблтво наголошений автором, — стосується громадянства. УРСР називається «суверенно національною державою», вона «самостійна у вирішенні будь-яких питань державного життя», але цій же «суверенній державі» накладається обов'язок гарантувати кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР. До якої держави такий громадянин буде зобов'язаний своєю лояльністю і своїми обов'язками? Чиїм законам він буде підлягати і яка тоді вартість постанови про «верховенство законів Республіки», також там, де йдеться не тільки про одного громадянина України, але про цілі громадські, економічні чи інші структури? Якщо Україна справді суверенна держава, якщо «народ України є єдиним джерелом державної влади», то чому йому накладається у Декларації зобов'язання пов'язати себе «союзним договором» з іншими республіками? М. Прокоп наголошує, що деякі положення Декларації лише звучать доволі обіцяючи, не конкретизуючись⁷.

Критичний погляд на оцінку спрямованості політичної свідомості населення України, на роль неформальних організацій у досягненні незалежності України та розвитку українського суспільства характерний для О. Субтельного⁸. Вчений відзначав важливість ролі у національно-демократичних перетвореннях місцевої партійної еліти, частина представників якої змогла адаптуватися до нових вимог часу і стала активно відстоювати ідею проголошення суверенітету України з метою збереження власної політичної влади. Дослідник описав складний процес політичної боротьби за реалізацію українських національних інтересів, скептично ставлячись до ідеї про єдність українського суспільства у питанні ліквідації СРСР.

Зарубіжні автори, які були представниками діаспори, дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагнень. Причини цього — у пам'яті про збройну боротьбу УПА, плеканні національних традицій боротьби за незалежність, орієнтації на цінності західної демократії. Більшість лідерів альтернативних політичних організацій формувалася в умовах радянської дійсності і не були ознайомлені з філософськими та ідеологічними досягненнями західної демократії, не мали відповідної практики.

Виділяється спільна робота Тараса Кузьо та Ендрю Уїлсона «Україна: від перебудови до незалежності», що побачила світ у Канаді в 1994 р.⁹ Автори, намагаючись з'ясувати суть та зміст соціально-політичних змін в Україні на початку 90-х, спочатку піддають детальному аналізу основні параметри геополітичного становища, економіки, культури, релігійної ситуації українських земель. Показово, що Т. Кузьо та Е. Уїлсон значну увагу приділяють проблемі

⁷ Прокоп М. Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. — Нью-Йорк–Париж–Відень–Торонто–Львів, 1993. — С. 406.

⁸ Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. — 1994. — № 12. — С. 65–72.

⁹ Kuzio, Taras, Wilson, Andrew. Ukraine: perestroika to independence / Foreword by N. Stone. — Edmonton; Toronto: Canadian in of Ukrainian studies press, 1994.

регіоналізму, вважаючи її однією з центральних для України. Т. Кузьо та Е. Уїлсон ретельно досліджують процес формування неформальних політичних об'єднань та консолідації їх активної, національно-орієнтованої частини в межах нового загальноукраїнського опозиційного об'єднання — НРУ та його подальшу еволюцію. Певну увагу вони приділяють дослідженню реакції КПУ на появу організованої опозиції. Автори монографії намагаються простежити основні етапи процесу становлення вітчизняної багатопартійності на початку 1990-х рр. Значна увага у роботі відводиться дослідженню основних тенденцій динаміки розвитку політичних сил в Україні, появи феномену суверен-комуністів, російсько-українським стосункам на фінішному відрізку перебудови. Врешті, наріжною у роботі є проблема 1991 року, причому аналітичність та намагання показати історичну ретроспективу багатьох процесів та явищ відноситься до беззаперечно сильних сторін спільної монографії британця та українця. Також сильними сторонами наукового дослідження Т. Кузьо та Е. Уїлсона є спроба ретроспективно розглянути суспільно-політичні процеси в Україні напередодні, під час та в перші місяці після здобуття незалежності, проаналізувати динаміку та еволюцію розвитку неформальних організацій; дати різнобічну характеристику етапу становлення та перших кроків НРУ. Разом з тим низка важливих сюжетів (еволюція державних структур, зміни місця і ролі КПУ в суспільстві, хід та обставини серпневого заколоту 1991 р. тощо) або ж взагалі не висвітлені, або розкриті побіжно. Крім того, у роботі Т. Кузьо та Е. Уїлсона, яка спирається на доволі широку джерельну базу опублікованих документів, практично не використані архівні джерела.

Британський історик Е. Вілсон при розгляді питання державотворення 90-х років зосереджує свою увагу на провідниках національної свідомості, а саме дисидентах та НРУ. Незалежність України 1991 року характеризує як наслідок збігу обставин¹⁰. Основними проблемами, які заважають нині державотворчому процесу, а коріння мають історичне, в тому числі і у подіях 1991 року, на думку дослідника, є етнічна, релігійна та питання мови, як чинника «національної самосвідомості».

Серпневий заколот 1991 р та остаточний розпад СРСР розглядали також і російські дослідники — С. Кургинян, С. Кордонський, Н. Беляєва, А. Ковлер, Т. Ворожейкіна, О. Віте. Російська історіографія сформулювала дві глобальні точки зору на здобуття незалежності Україною. Частина дослідників нейтрально оцінюють процес суверенізації та унезалежнення України. Так, Г. Поляк¹¹, А. Соколов, В. Тяжельникова¹² розглядають проголошення незалежності України як логічний наслідок глибокої кризи, що охопила СРСР з кінця 80-х років ХХ ст. Проголошення суверенітету та поява Акту про незалежність України, її

¹⁰ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. — К., 2004. — 552 с.

¹¹ Всемирная история / [Электронный ресурс] / Всемирная история: учебник для вузов / под ред. — Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. — М., 1997. — 496 с. — Режим доступа: <http://www.gumer.info>.

¹² Соколов А.К. Курс советской истории, 1941–1999 / [Электронный ресурс] / А.К. Соколов, В.С. Тяжельникова. — М., 1999. — 415 с. Режим доступа: <http://historybook.at.ua/news/2010-12-02-556>.

відмова від подальшого перебування в Союзі РСР значною мірою були зумовлені проімперськими діями московських лідерів, котрі відверто декларували претензії Росії на всі головні посади у Союзі, намагалися замінити старий центр так званим «оновленим». Інакшої точки зору дотримуються дослідники, які негативно оцінюють сам факт проголошення незалежності України. Наявність такого погляду на українську незалежність не є дивиною. Такі погляди притаманні А. Широкаду, С. Чібір'яєву, Д. Коптіву¹³. Більшість з них стверджують, що у 1991–1992 рр. Україна чисто випадково перетворилася з адміністративної одиниці СРСР на незалежну державу. Загалом, російську історіографію подій української історії важко характеризувати. Адже історіописання у даному випадку стало заручником політичних, геополітичних, міжнародно-політичних цілей. Проблема радянського імперського минулого є вельми болучою для російського суспільства, тож появи українофобських праць не варто дивуватись.

Польські історики, на відміну від російських колег, створили ряд ґрунтовних праць, присвячених історії України і відновленню її незалежності, в яких позитивно характеризують відновлення державної незалежності України. Наявність не меншої кількості спірних та проблемних питань в україно-польських відносинах не стала на заваді «польській адвокатській практиці на захист України», образно кажучи. Маємо відзначити, що це помітно і у історіографії такого важливого питання як суверенізація України.

Серед прихильників Української незалежності слід виділити Т. Ольшанського, А. Хойновського, М. Вавронька, Е. Вішку, Ю. Дарського та ін. Для більшості польських істориків характерним є твердження, що проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р., стало визначальною подією в житті українського народу, логічним результатом його багатовікової боротьби за свою державність, і відкрило новий етап у світовій історії, оскільки ознаменувало собою остаточний крах Радянської імперії¹⁴.

Погляди польських колег близькі до сучасної української історіографії. Більшість польських істориків важливою передумовою відновлення української державності вважають прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Значна частина польських дослідників відзначає, що незалежність України є „вимогою епохи», результатом політичних змін, які відбулися в Східній Європі. М. Вавронек стверджує,

¹³ *Коптив Д.* Восстание меньшинств: Косово. Молдавия. Украина. Грузия. Курдистан. Сербия. Черногория / Д. Коптив. — М., — 2006. — 184 с.; *Ульянов Н.* Украинский сепаратизм / Н. Ульянов. — М., 2004. — 416 с.; *Широкопад А.* Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / Александр Широкопад. — М., 2007. — 429 с.

¹⁴ *Olszanski T.A.* Historia Ukrainy XX / Tadeusz Andrzej Olszanski. — Warszawa, 1994. — 352 s.; *Chojnowski A.* Ukraina — Historia panstw swiata w XX wieku / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski. — Warszawa, 1997. — 236 s.; *Darski J.* Ukraina Historia wspolczesnosc konflikty narodowe / Jozef Darski. — Warszawa, 1993. — 134 s.; *Wiszka E.* Systemy Polityczne Ukrainy / Emilian Wiszka. — Torun, 2007. — 190 s.; *Wawrzonek M.* Polsko-ukrainskie pojednanie: potrzeba ksztaltowania nowego stereotypu wzajemnych stosunkow / Michal Wawrzonek // Polska, Niemcy, Ukraina w Europie pod red. W. Bonusiaka. — Rzeszow, 2000. — S. 181–189.

що Україна повинна бути незалежною навіть і в інтересах Росії, адже це допоможе зберегти геополітичний баланс у Європі та світі¹⁵. Важливою складовою більшої частини праць польських істориків і політологів є також зазначення небезпек для України, які виникли після проголошення нею державної незалежності. В першу чергу мається на увазі тиск Російської Федерації щодо мовних, культурних, військово-політичних проблем¹⁶.

Аналізуючи відновлення державної незалежності України, польські історики не оминають позиції Польщі в українському питанні, її підтримки України. Яскравим прикладом цього, за словами В. Серчика, є той факт, що вже через тиждень після прийняття „Акту про державну незалежність України» польський Сейм ухвалив заяву під красномовною назвою «З радістю вітаємо проголошення державної незалежності України»¹⁷.

Порівнюючи праці істориків двох сусідніх Україні держав відмітимо, що польські історики, на відміну від російських, ґрунтовніше досліджують процес суверенізації і проголошення державної незалежності України, розглядаючи його у комплексі з усім попереднім українським рухом, порівнюючи із історією виборення свободи від Москви самими поляками. Вони оцінюють цю подію не як випадкове явище, а як історично зумовлений і закономірний підсумок багатовікової боротьби українського народу за власну державу. Натомість у російській історичній науці відновлення незалежності України пов'язуються виключно із суб'єктивними причинами розпаду СРСР, трактуються як результат глибокої економічної і політичної кризи союзної держави, як явище випадкове та тимчасове.

ПРОБЛЕМА СУВЕРЕНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В 1991 ГОДУ: ОЧЕРКИ ИСТОРИОГРАФИИ НАЧАЛА 1990-х гг.

Елена Марченко (аспирантка исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, moduslava@ukr.net)

В статье рассматривается общее состояние дел историографии общественно-политических событий в Украине в течение 1991 года. Автор подчеркивает главные темы исторических научных приобретений и пробует определить и объяснить их специфические характеристики.

Ключевые слова: Суверенизация, историография, социальная и политическая жизнь, Украина.

¹⁵ *Wawrzonek M.* Polsko-ukrainskie pojednanie: potrzeba kształtowania nowego stereotypu wzajemnych stosunków / Michał Wawrzonek // Polska, Niemcy, Ukraina w Europie pod red. W. Bonusiaka. — Rzeszów, 2000. — S. 181–189.

¹⁶ *Chojnowski A.* Ukraina — Historia państw świata w XX wieku / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski. — Warszawa, 1997. — S. 204–205.

¹⁷ *Serczyk W.* Historia Ukrainy / Władysław Serczyk. — Wrocław, 2001. — S. 374.

**THE PROBLEM OF SOVEREIGNIZATION OF UKRAINE IN 1991:
HISTORIOGRAPHY AT EARLY 1990s**

Olena Marchenko (PhD student of history of Taras Shevchenko Kyiv National university, moduslava@ukr.net)

The article deals with the general circumstances of historiography of social and political events in Ukraine during 1991. Author points out main topics of historical studies and tries to define and explain specific characteristics of them.

Keywords: *Sovereignization, historiography, social and political life, Ukraine.*